

IMRE MADÁCHIN IHMISEN MURHENÄYTELMÄ TOIVO LYYN TULKINTANA

FK Éva Gerevich-Kopteff

Kun aikoinani mietin tutkielmani aihetta, professori Mikko Korhonen ehdotti minulle, että analysoisin Madáchin Ihmisen murhenäytelmää Toivo Lyyin suomennoksena. Miksi tämä tuntui hänestä ja myös minusta hyvältä idealta? Ihmisen murhenäytelmähän on Unkarin kirjallisuuden suurimpia ja maineikkaimpia teoksia (1860)¹ ja se on käännetty kokonaisuudessaan suomen kielelle (1943). Sitä paitsi suomentajana oli tunnettu ja ansioitunut kääntäjä Toivo Lyy.²

Unkarilaisista teoksista siitä on eniten käännöksiä eri kielille. Jo 1960-70-luvuilla György Radó tutki ja vertaili näitä käännöksiä, joita jo tuolloin oli melkein 70. Nyt niitä lienee enemmän jo senkin vuoksi, että monille kielille on käännetty uudestaan. Radó tuli siihen tulokseen, että Toivo Lyyin suomennos kuuluu käännösten parhaimmistoon.³ Radó itse ei osannut suomea, mutta hän tutki suomennosta suomen kieltä taitavan henkilön avustuksella, ei tosin kokonaisuudessaan, mutta samoja kohtia kuin muistakin käännöksistä.

Käännösmäärään on voimakkaasti vaikuttanut alkuperäisen teoksen yleisfilosofinen ja ylikansallinen aihe, joka ehkä eri uskonnonkunnista riippumatta, mutta dualistiseen maailmankuvaan sidottuna käsittelee elämän peruskysymystä: ihmisen elämän mielekkyyttä, ihmiskunnan tuulevaisuutta sekä yhteiskunnan mahdollisuuksia. Nykyaikana teosta voi pitää vieläkin ajankohtaisempana.

Korkeatasoisen alkuperäisen teoksen erottaa käännöksestä se tärkeä seikka, että alkuperäinen on ainutkertainen, toistumaton ilmiö kun taas "käännökseltä ei voi vaatia täydellisyyttä. Ei ole olemassa yhtä

ainoa optimaalista käännöstä."⁴ Jos joskus syntyy kohdetekstinä täydelliseltä vaikuttava käännös, se on usein varsin kyseenalainen ekvivalenssin suhteen. Ajattelen nyt useita Unkarin käännöskirjallisuuden helmiä. Hyvin onnistunut käännös on itsenäisesti toimiva yksikkö, joka tavallaan irtautuu lähdekielen tekstistä ja kulttuurista.

Käännös on arvioitava kohdetekstinä nimenomaan silloin, kun on kyse kaunokirjallisuudesta, ja silloin myös ekvivalenssiin suhtaudutaan eri tavalla, useiden tekijöiden osana. Ekvivalenssi on nimittäin moninainen ja monimutkainen käsite. Sen arvioiminen, mikä kulloinkin on ekvivalenttia mikä ei, riippuu monista seikoista: käännöksen tekstityypistä, sen tarkoituksesta ja ajankohdasta, siis nk. käännöstilanteesta ja kääntäjän persoonallisuudesta. Tässä haluankin korostaa, että kääntämisellä on subjektiivinen, intuitiivinen puolensa.

"Juuri kääntäjä viime kädessä päättää *mitä, milloin ja miten* käännetään."⁵ Mutta kenelle, se on eri asia.

Mitä? - Valinnan syyt

Haluaisin nyt tarkastella, mitkä seikat ohjasivat Lyy'n valintaa. Miksi hän valitsi juuri Madáchin teoksen? Tähän kysymykseen on tällä hetkellä vaikea antaa vastausta. Lyy nimittäin ei osannut unkaria eikä tuntenut vielä Unkarin kirjallisuuttakaan. Valitettavasti häneltä puuttui siis eräs tärkeä nykykääntäjän ominaisuus: lähdekielen ja -kulttuurin tuntemus. Mutta silti hänellä oli ollut mahdollisuuksia tutustua jo aikaisemmin ainakin yhteen Murhenäytelmän kohtaukseen, joka ilmestyi v.1924 Valvojassa Otto Mannisen kääntämänä.⁶

Ehkä Toivo Lyy oli lukenut Murhenäytelmän saksankielisinä laitoksina, sen kielen taitaja kun oli. Hän itse käytti Dóczin⁷ ja Mohácsin⁸ saksannoksia, mutta todennäköisesti vasta työtä jo tehdessään. Luultavasti hänen käytössään oli Paavo Siron proosamuotoinen raakakäännös aluksi.

Ollessaan 30-luvun puolivälissä Unkarissa stipendiaattina Paavo Sironäki Murhenäytelmän teatteriesityksenä Budapestissä. Myös 1934

Wienissä oli erinomainen, hyviä arvosteluja saanut esitys, josta hän oli saattanut kuulla. Siro innostui näytelmästä ja käänsi sen unkarilaisten avulla. Eräs avustajista oli Béla Kálmán, Eötvös Collégiumin huonetoveri, myöhemmin professori hänkin. Tultuaan Suomeen 1936 Siro antoi käännöksen eräälle tuttavalleen, joka lupasi toimittaa työn eteenpäin.⁹ Sen jälkeen käännös katosi Siron näköpiiristä. Seuraavan kerran hän kuuli käännöksestä vasta v.1943, kun näki oman nimensä mainittavan Lyy suomennoksen esipuheessa, jossa häntä kiitettiin esifilologisesta työstään.¹⁰ Hänen nimensä pulpahti esiin myös Lauri Kettusen kovasanaisessa lehti-arvostelussa,¹¹ jossa tämä moittiessaan Lyy runomittaa väitti tämän käyttäneen usein suoraan Siron proosakäännöstä. Asia tuntuu edelleen vähän salaperäiseltä, mutta siihen ei enää saada selvyyttä, koska Siron raakakäännöstä ei liene enää olemassa, kuten ei Lyy käsikirjoitustakaan.

Lyy toinen tie alkuperäisen tekstin ymmärtämiseen oli silloisen unkarin kielen lehtorin Gyula Weöresin antama apu, jota hän kiitti samassa esipuheessaan.

Vastatessaan saamiinsa arvosteluihin Lyy nimesi vielä kaksi lähdettä, jotka olivat jo edellä mainitut saksankieliset laitokset.¹² Niiden avullahan hän oppi osittain tuntemaan lähdetekstiä. Käännöksen alulle paneva voima oli kuitenkin silloisen stipendiaatin Paavo Siron henkilökohtainen innostus ja valtava työ.

Kenelle? - Kohdekulttuuri, kohdelukija

Kenelle-ehto on riippumaton kääntäjästä. Se on annettu tilanne, josta kääntäjän pitää olla tietoinen ja parhaassa tapauksessa hän kuuluu itsekin siihen ryhmään, jolle hän kääntää. Tästä näkökulmasta katsottuna runoilijana ja ansioituneena kääntäjänä tunnettu Toivo Lyy oli sopiva henkilö Tragedian suomentamiseen.

Kääntäjän on tunnettava lähdekulttuurin lisäksi myös kohdekulttuuri. Kääntämisessä on kaksi vaihetta: vieraskielisen tekstin ymmärtäminen on ensimmäinen vaihe, ja toinen on sen merkitykselle uskollinen ilmaiseminen kohdekielellä. "Kääntäjä lähtee annetusta tekstistä,

jonka hän on ymmärtänyt ja tulkinut."¹³ Nimenomaan tämä tulkitseminen tapahtuu kohdekulttuurin näkökulmasta. Kääntäjä on itse ensin vastaanottaja, sitten hänen on ajateltava käännöksen vastaanottajaa ja kohdekulttuuria. "Kääntäjän on nähtävä lähdetekstit tavallaan kohdekulttuurin jäsenen silmälasien lävitse."¹⁴ Kohdekulttuurin tuntijana ja tavallaan sen osana kääntäjä näkeekin lähdeteoksen eri aspekteista, arvioi sen kokonaisuutena uudella tavalla, ja hän voi käsitellä sen osatekijät, esim. ilmaukset ja ilmiöt erilaisina, uudensävyyisinä. "Käännökseen vaikuttaa ratkaisevasti se, kuinka kääntäjä vastaanottajana tulkitsee lähdetekstin."¹⁵

Käännöksen vaikutus ja vastaanotto riippuvat vastaanottajan tilanteesta, hänen odotuksistaan ja näin ollen kohdekulttuurista ja kohdekielestä. Kääntäjän täytyy tuntea hyvin kohdekulttuuria; tässä tapauksessa on tunnettava sen kirjallisuuslajit sekä niissä käytetty kieli ja eri tyyllisuuntaukset, kohdelukijan maku ja hänen odotuksensa. Vastaanottajat ja heidän odotuksensa muuttuvat ajan myötä.

Milloin?

Käännöksen ajankohtakin on tärkeä. Eri aikoina on nähty kääntäminen eri tavoin. "Ajan maku asettaa tiettyjä vaatimuksia kääntämiselle, vaikuttaa käännösnormeihin."¹⁶ Lähde- ja kohdetekstin välistä ekvivalenssia arvioitaessa on aina otettava huomioon käännöstilanne, jonka tärkeänä osatekijänä on aikakausi. Ekvivalenssi on dynaaminen käsite, joka vaihtelee ajan ja maun mukaan.

Lyy'n käännös ilmestyi v 1943. Käännösprosessi tapahtui edeltävinä vuosina, ja Lyy käyttäekin sen ajan runouden kieltä. Joskus se tuntuu konservatiivisemmalta kuin Madáchin 1850-luvulla käyttämä kieli, jota tunnetusti jo tuolloin moitittiin vanhanaikaiseksi, vaikka sen syyt löytyvätkin tietoisesta ja taitavasta tyyllittelystä. Arvostelut antavat jonkinlaisen kuvan siitä, minkälaisen vaikutuksen Lyy'n tekstit tekivät ilmestyessään. Silloinen tavallinen suomalainen vastaanottaja, lehden arvostelija hyväksyi sen runokielenä. Näytti siltä, että arvostelusta huolimatta Lyy onnistui melko hyvin tehtävässään, vaikka kieltämättä käännös on epätasainen; rytmiset ja vähemmän rytmiset osat vaihte-

levat joskus häiritsevästi. Kettusen arvostelu johtui Yrjö Varpion ja Lajos Szopory Nagyin mukaan osittain juuri kääntämisen ekvivalenssikäsitteen vapaammaksi muuttumisesta siihen aikaan.¹⁷

Ongelmana onkin nykysuomalainen lukija, jonka on vaikeaa sulattaa näin rytmistä ja riimistä kieltä. Puhumattakaan siitä, että Lyy on käyttänyt enemmän riimejä kuin Madách. Todennäköisesti Dóczin saksankielisen käännöksen riimit vaikuttivat Lyy:n suomennokseen. Näin ollen Lyy:n käännös on tavallaan vanhentunut.

Edellisen lisäksi Ulla Mikkonen väittää: "Klassiseksi tulleiden teosten kieli saattaa helposti esineistyä, jähmettyä symboleiksi, jotka eivät enää ole ilmaisukykyisiä. Cajanderin ja Jylhän käännöksissä on tänä päivänä sisällön ja kielen epäsuhtaisuudesta aiheutuvaa tahatonta koomisuutta, joka kaipaa oikaisua. Runollinen sanonta sumentaa mahtipontisen puheen ja väkevän tunteen."¹⁸

Toivo Lyy käyttää vanhanaikaisia sanoja, jotka nykylukijoista tuntuvat koomisilta: esim. *auvo*, jonka unkarinkielinen vastine *boldogság* on nykyäänkin paljon käytetty arkipäiväinen sana. Madách tarkoitti sillä maanpäällisen elämän onnellisuutta, mutta *auvo* on nykyään jo vanhentunut, koominen sana. Tai *hekuma*, jonka unkarinkielinen vastine *kéj* on paljon uskottavampi ja nykykielessäkin käytetty. Vaikka nämä suomenkieliset sanat ovat edelleenkin käytössä, niiden tyylivivahde on melkolailla toinen.

Ráfael főangyal
 Ki *boldogságot* árjadoztatsz,
 A testet öntudatra hozva,
 És bölcsességed részesévé
 Egész világot felavatva:
 Hozsána néked, Jóság!

Sinä annat vuotaa auvon virtain,
 teet tomusta itsetajuisen
 osalliseksi viisaudestas
 maailman kaiken vihkien -
 hoosiannaa, Hyvyys!

Lucifer

Vajh, mi nagy szavat
Mondottatok ki. A család s tulajdon
Lesz a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden *kéj* és kín születni fog.

És e két eszme nő majd szüntelen,
Amig belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.

Miten suuret
nyt lausuttiin sanat: omaisuus ja perhe!
Ne ovat maailman se kaksoisponnin,
joka kaiken hekuman ja tuskan siittää.
Ja ne kaksi käsitettä kasvaa, kasvaa
niin kauan, kunnes kehittynyt niistä
on isänmaa ja teollisuustyö -
ja ne kaiken jalon ja suuren synnyttää,
mut myöskin omat lapsensa ne syö.

Miten? - Ekvivalenssi ja kääntäjän persoonallisuus

Millainen suhde on lähdetekstin ja kohdetekstin välillä? Suhde ilmenee ekvivalenssissa. Olen jo todennut, että ekvivalenssi on monimutkainen ilmiö ja dynaaminen käsite. Ekvivalenssiin kuuluvat verbaalisten lisäksi kulttuuri-ilmiöt, joiden takia kääntäminen onnistuu vain osittain. "Jos käänöksessä tuo huolellisesti esille jonkin aspektin, muita täytyy vaimentaa."¹⁹ Ei-kielellisille ilmiöille, kuten kulttuuriarvoille, jää vain vähän tilaa käänöksissä. Juuri kulttuurispesifiset ilmiöt ovat vaikeasti tavoitettavia sekä tavallaan vaarallisia, ja niiden esilletulemisessa tai piilottamisessa on kääntäjän persoonallisuus voimakkaasti mukana. Ekvivalenssiin vaikuttavat ajan ja kohdelukijan lisäksi ennen kaikkea kääntäjän maku, mielipiteet, alitajunta jne, mitkä ilmenevät esimerkiksi semanttisesti tiettyjen sanojen valinnassa ja kulttuuriaspektin unohtamisessa.

Kääntäminen vaatii ihmisen persoonallisuutta kokonaisuudessaan. Kuten "jokainen lausuma heijastelee puhujan sen hetkistä tajunnantilaa ja hänen tarkoituksiaan,"²⁰ tarkoituksenmukaisuudesta tulee viestinnän dominoiva tekijä, ja lisäksi siinä (käännös)tilanteessa korostuu tekijän/kääntäjän persoonallisuus. Onkin aina korostettava, että kääntämisellä on humanistinen, hermeneuttinen luonne.

Tarkastelin vähän myös Lyy:n persoonallisuuden vaikutusta tulkintaan seuraavissa esimerkeissä.

Lyy:n näkemysero Madáchiin on aiheuttanut vakavia tulkintaongelmia. Esim. sanan *lauma* käyttö: enkelijoukosta Madách kirjoittaa: *angyalsereg*, jonka Lyy kääntää jatkuvasti enkelilaumaksi pilkaten Jumalan armeijaa. Sanan käytön takana saattaakin piillä luterilaisuuden puritaani ja maallinen ajattelutapa tai uskonnonvastaisuus.

Kääntäjän mielipiteen liian voimakas esilletulo ja hänen ironinen asenteensa tavallaan häiritsevät ekvivalenssia.

I. szín

Angyalok serege térdén.

Enkelilauma polvillaan.

Lucifer

Dícsér eléggé e hitvány sereg,
És illik is, hogy ők dícsérjenek.

Nuo houkat ylistäkööt, jotta riittää.
Ja sillä *laumalla* syy onkin kiittää:

Lucifer

Megúntam ott a második helyet,
Az egyhangú, szabályos életet,
Éretlen gyermek-hangu égi kart,
Mely mindég dícsér, rosznak mit se tart.
Küzdést kívánok, diszharmóniát,
Mely új erőt szül, új világot ad,

Hol a lélek magában nagy lehet,
Hová, ki bátor, az velem jöhet.

En voinut sietää arvosijaa toista,
en kaavaelämää iät yhdenmoista,
en *tyhmää taivaslaumaa, joll' on kaulaa*
lapsäänin aina ylistystä laulaa.
Mua kutsuu taiston, ristiriidan tie!
Se uutta voimaa luo, se uuteen vie
maailmaan, jossa sielun aateloi
sen itseys suureksi ja jonne voi
mua seurata, kell' uskallusta lie!

Lauma-sanan tuomitsevaa sävyä lisää voimakkaasti negatiivismerkityksinen adjektiiviyhtymä.

Myöhemmin teoksen loppupuolella enkelikuoro käyttää sanaa *lauma* ihmisjoukosta halveksien samalla kun ennustaa kiittämättömyyttä. Madáchin sanankäyttö taas on paljon neutraalimpi, vähemmän halveksiva. Lisäksi Lyy'n *lauma* (ihmisjoukko) ryhtyy aktiiviseen vastarintaan, päinvastoin kuin Madáchilla. Asia lienee tärkeä, koska ihmisten käyttäytyminen yhteiskunnassa on teoksen eräs peruskysymys.

Angyalok kara
Tégy bátran hát, és ne bánd ha
A *tömeg* hálátlan is lesz,

Enkelten kuoro:
Rohkein rinnoin tietäs riennä,
vaikka vastaan *lauma* lyö.

Tämä ironinen asenne tulee esiin teoksen alussa enkelikuoron pitkässä laulussa, joka alkuperäisessä tekstissä esittää koko kosmoksen yhtenä virtaavana säkeistönä. Mutta suomenkielisessä käännöksessä kokonaisuus on rikottu pikku säkeistöiksi, joissa on koomisia riimejä. Ulkonäöltäänkin suomalainen versio täysin poikkeaa unkari-laisesta. Seuraavana on kuoron alku:

Angyalok kara
 Milyen büszke láng-golyó jön
 Önfényében elbizottan,
 S egy szerény csillagcsoportnak
 Ép ő szolgál öntudatlan.
 Pislog e parányi csillag,
 Azt hinnéd, egy gyöngé lámpa,
 S mégis millió teremtes
 Mérhetetlen nagy világa.
 Két golyó küzd egymás ellen
 Összehullni, szétsietni:
 S e küzdés a nagyszerű fék,
 Pályáján tovább vezetni.
 Mennydörögve zúg amaz le,
 Távulnan rettegve nézed:
 S kebelében milljó lény lel,
 Boldogságot, enyhe békét.

Enkelikuoro:

Loistollaan tuo liekkipallo
 tahtoo voiton muista viedä -
 mut vain pientä tähtisarjaa
 palvelee se, vaikk'ei tiedä.

Tuo taas pienoistähti vilkkuu
 vain kuin lampputuikki - vaikka
 miljoonaisen luomakunnan
 ääretön on asuinpaikka.

Palloa kaks yhteen pyrkii
 sekä torjuu toisiansa -
 ja se kiista pitää niitä
 rientämässä radoillansa...

Kauhuin katsot, kun tuo pallo
 avaruuden kuiluun pauhaa -
 mut sen syli miljoonille
 onnen suo ja tyyntä rauhaa.

Kannattaa kiinnittää huomiota myös erääseen toiseen tekstin ulkonäköön liittyvään seikkaan, nimittäin erilaiseen tapaan kirjoittaa runojen rivien ensimmäiset kirjaimet. Siihen aikaan rivit aloitettiin unkariksi aina isoilla kirjaimilla, se kuului tuon ajan runomuotoon. Suomessa taas seurattiin arkikäyttöä, eli vain lauseet aloitettiin isoilla kirjaimilla.

Lyy'n käännöksen seuraava erikoispiirre on, että siitä on tullut alkuperäistä pitempi. Se on häiritsevä tekijä nimenomaan esityksen kannalta. Pituus johtuu ensinnäkin siitä, että Lyy yrittää liian tarkkaan seurata semantiikkaa ja kirjoittaa tämän takia pitempiä lauseita, joissa on osittain turhia, ainakin runoutta vähentäviä selityksiä. Samalla hän lisää omiaan ja näin luulee valaisevansa merkitystä.

Ádám

Mit járjuk e végtelen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel,
Csak egy-egy fóka ver zajt, vízve bukva,
Amint felretten lépteink zaján;
Hol a növény is küzdni már kifáradt,
Korcsúlt bokor leng a zuzmók között.

Aatami:

Minua miksi vaellutat tässä
loputtomassa lumierämaassa,
jossa meitä tyhjin silmäkuopin
tähyää kuolema, *mut herättää*
vain pelkkää halveksuntaa rinnassani-
ja jossa joku hylje ainoastaan
saa aikaan ääntä, kun se veteen syöksyy
pelästyessään askeliamme -
ja kasvikin jo uupui kamppailuun:
vain vaivaispensas nuokkuu sammalessa.

Alkuperäisessä tekstissä on kuusi riviä, Lyy'n tekstissä kymmenen. Puolitoista riviä Lyy on keksinyt kokonaan itse (kursiivilla) ja tällä kerta se ei sovikaan tekstikokonaisuuteen. *Halveksunta* ei ole kohe-renssissa tekstin kanssa. Mutta näin ollenkin jää kolme ja puoli riviä

liikaa. Ne johtuvat pitkistä suomalaisista sanoista, osittain pakosta, mutta joskus Lyy olisi voinut käyttää lyhyempiäkin tai jättää jotkut pois poeettisista ja tavallaan myös käytännön syistä.

Näyttämöä varten

Syy siihen, että Lyyin suomennos ei ollut sodan aikanakaan kovin tunnettu, ja nyt sitä tunnetaan vielä vähemmän, on myös se, että Ihmisen murhenäytelmää ei ole koskaan esitetty Suomessa. Alkuperäisen teoksen suuri suosio perustuu nimittäin näytelmän esittämiseen. Siitä tuli menestys nimenomaan näytelmänä. On monia unkarilaisiakin, jotka eivät ole jaksaneet lukea sitä koskaan, mutta nauttivat siitä näyttämöllä esitettynä vaikka vähän lyhennettynä. Lyy itse väittää: "Koetin luoda elävää sanaa, selkeää, yksinkertaista, todella korvinkin tajuttavaa puhekieltä, joka samalla olisi runoa, mahdollisimman vähän normaaleista erkanevin sanamuodoin. Olin runoillut Madáchin suomeksi erityisesti näyttämöä varten...." Valvoja 1945. Tosin monet väittävät Lyyin tavoitteen epäonnistuvan.

Lyyin neuvonantaja varmasti kuului niihin unkarilaisiin, jotka olivat ehdottomasti Murhenäytelmän teatteriesityksen kannalla. Jotkut jaksavat vieläkin nimittää sitä vain lukudraamaksi tai runoelmaksi, mutta ihmeeksi teatteriesityksenä nähtynä. Lähes sata vuotta ovat kirjallisuustieteilijät ja teatterintekijät kiistelleet asiasta. Usein Murhenäytelmää on pidetty suurena filosofisena teoksena, ja on unohdettu, että se on itsenäisesti toimiva taideteos omine ulottuvuuksineen, eikä ole edes huomattu lukuisia tragedian lajiominaisuuksia. Niitä ovat esim. pessimismi tai antiikin kuoron muuttuminen nykydraamoissa selkärangattomaksi joukoksi.²¹ Ihmisen murhenäytelmä sisältää kyllä molemmat, siis kuoron ja modernin joukonkin, mikä johtuu draaman niin sanotusta kaksitasaisuudesta: siinä esiintyvät taivaan taso ja maanpäällinen taso.²²

Juuri jatkuva teatterimenestys todistaa, että ohjaajilla on ollut parempi kyky nähdä Murhenäytelmä kuvina, visuaalisena näkynä, suurina historiallisina speaktaakkeleina, joissa näky ja eleetkin kuvaavat yhteiskunnallisia ja filosofisia asetelmia. Jos Lyy olisi saanut

Murhenäytelmän näyttämölle tekstin käännettyään, kuten hän oli toivonut, ehkä Suomessakin vastaanotto olisi ollut toisenlainen. Mutta ajankohta oli traaginen; sotavuodet ja niiden jälkeiset suuret murrokset suomalaisessa yhteiskunnassa ja myös runokielessä. Nuoret sukupolvet eivät enää hyväksyneet vanhoja arvoja tarkoittavia käsitteitä ja vanhojen arvojen muotoja. He tarvitsevat nyt uutta käännöstä, vaikkakin joitakin Lyyän hyviä ratkaisuja ja mukaansa tempaavia säkeistöjä hyväksi käyttäen. Tämä onkin houkutteleva haaste uudelle kääntäjälle, jonka on ratkaistava esim. seuraavanlaisia kysymyksiä: Missä määrin pitää ottaa huomioon suomalaisen kohdelukijan maku ja odotukset? Kannattaako ja voiko runokieltä käyttää lainkaan?

1. Madách Imre: Az ember tragédiája, Magyar Helikon, 1962. (tässä käytetty painos)
2. Imre Madách: Ihmisen murhenäytelmä, Porvoo-Helsinki, WSOY, 1943
3. Radó György: Az ember tragédiája a világ nyelvein. 1971. IV. közlemény, A finn fordítás, 103-109
4. Katharina Reiss-Hans J. Vermeer: Mitä kääntäminen on. Teoria ja käytäntö. Gaudeamus 1986. s. 64
5. id. s. 49
6. I. Madách: Ihmisen murhenäytelmä O. Mannisen kääntämänä, Valvoja-Aika, 1924.s73-85
7. Emerich Madách: Die Tragödie des Menschen. Dramatisches Gedicht. Aus dem Ungarischen übersetzt von Ludvig Dóczi. Stuttgart.1891.
8. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen. Dramatisches Gedicht. Aus dem Ungarischen übertragen von Jenő Mohácsi. Bp. Leipzig 1933.
9. Paavo Siron haastattelu 17.12.91.
10. Madách: Ihmisen murhenäytelmän esipuhe, id. s. 17
11. Lauri Kettunen: I.M.Ihmisen murhenäytelmä. Kirjallisuutta, Valvoja, 1944:283-286

12. Toivo Lyy: Madáchin Ihmisen murhenäytelmän suomennos, Väittelyä, Valvoja, 1945, s. 43-47
13. Katharina Reiss-Hans J. Vermeer: id. s. 13
14. id. s. 30
15. id. s. 33
16. id. s. 80
17. Yrjö Varpio & Szopori Nagy Lajos: Ismerkedő ismerősök, OSzK,1990, s. 39
18. Aarne Kinnunen: Draaman maailma, 1984. s. 90
19. Katharina Reiss-Hans J. Vermeer: id. s. 25
20. id. s. 55
21. Toivo Lyy: id. 22. Aarne Kinnunen: id. s. 223-231
22. Bécsy, Tamás: Az ember tragédiája műfajáról, Irodalomtörténet, 1973.2.sz.

